

Костюк Марина Формування особистості безпечного типу поведінки // Zrównoważony rozwój - Debiut naukowy 2011 / redakcja naukowa Teresa Jemczura, Henryk Kretek. – Racibórz, 2012. – С. 269-276.

Марина Костюк

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ БЕЗПЕЧНОГО ТИПУ ПОВЕДІНКИ

Вступ

В умовах суцільної глобалізації, урбанізації, мультикультуризму, політичного антагонізму, кризових економічних явищ, екологічних небезпек та інших чинників, питання про формування особистості безпечного типу поведінки є життєво необхідним. Це постає надзвичайно актуальним у контексті переходу нашої країни до сталого розвитку, що визначає цілісну систему поглядів на збалансованість гуманістичного, соціального, економічного й екологічного розвитку України. Правові основи, принципи, завдання та організаційні заходи переходу країни до сталого розвитку і є основою для розробки відповідної стратегії, державних, регіональних та інших програм, проектів соціально-економічного розвитку на найближчу і віддалену перспективу.

Відтак, "безпека особистості" як соціокультурна проблема постає одним із головних аспектів сталого розвитку України. Саме тому важливим є вивчення поняття «безпеки», «поведінки», «людини безпечного типу поведінки», дослідження історії формування концепції особистої безпеки, суперечності поглядів щодо її змісту, забезпечення концепції нормативно-правовими документами міжнародних організацій і державними нормами. Суттєвим є також і визначення категорії безпеки, основні риси людини безпечного типу поведінки (ЛБТП) та умови їх формування, мотиви поведінки, цільові установки і способи діяльності як типологічні риси ЛБТП.

Що таке безпека особистості

Крім того, саме поняття „безпека особистості” з’явилося зовсім недавно, на початку 1990-х років, до того на першому місці стояло питання „національної безпеки”. Людство почало усвідомлювати вагу своєї найвищої цінності – життя, його безпеки, лише тоді, коли відчуло цілу низку системних небезпек. Формування особистості безпечного типу поведінки передбачає розуміння таких понять, як „поведінка”, „безпека”, „людина безпечного типу поведінки”.

Існують різні підходи до трактування поняття „безпека” залежно від галузі, яка розглядає це питання (правознавство, політологія, філософія, біологія тощо). З точки зору безпеки життєдіяльності поняття „безпека” трактується як стан захищеності особи, суспільства, держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, який ґрунтується на діяльності людей, суспільства, держави, світового співтовариства щодо виявлення, запобігання, послаблення, усунення і відбиття небезпек і загроз, здатних їх знищити,

позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, нанести неприйнятні збитки, закрити шлях до виживання та розвитку. У біології під „безпекою” розуміють явище, тотожне з гомеостазом системи, тобто тип динамічної рівноваги, характерний для складних саморегульованих систем, що полягає у підтриманні параметрів, істотно важливих для збереження систем, у допустимих межах. Політологи розглядають „безпеку” як органічну систему організації державної влади щодо реалізації потреб та інтересів людини¹. У дослідженнях польських вчених (Януша Свінярські, Тадеуша Ханаусека, Станіслава Пьоха, Лешека Коженьовські) „безпека” означає певний об’єктивний стан, який полягає у відсутності загрози і сприймається суб’єктивно як окремими особами, так і групами людей. Аналізуючи поняття безпеки, автори виокремлюють два аспекти: об’єктивний і суб’єктивний. Об’єктивний аспект безпеки характеризується існуванням або неіснуванням реальних загроз незалежно від будь-яких спостережень. Суб’єктивним аспектом, який стосується усвідомлення існування та можливої протидії небезпеці, є відчуття безпеки людиною. Це, на думку Лешека Коженьовські, знаходить своє відображення у різноманітних моделях безпеки, враховуючи: стан безпеки, коли зовнішня загроза незначна, а її сприймання правильне; „фальшиву безпеку”, коли зовнішня загроза серйозна, проте вважається невеликою; брак безпеки, коли з’являється реальна загроза, а сприймання цієї загрози є адекватним; нав’язлива ідея, коли незначна загроза вважається великою².

Поняття безпеки особистості з’явилося в міжнародному лексиконі тільки в кінці ХХ ст. Упродовж століть безпека вважалася, перш за все, безпекою нації або держави. Зміна у використанні терміна „безпека” відбулася в 90-ті роки, коли радикальна зміна пройшла на міжнародному рівні. Уперше захист народу, який розглядався як суверенна справа окремої національної держави, потенційно став справою міжнародного співтовариства. Перехід від визначення безпеки, що ставить у центр державу, до визначення, що ставить у центр людину, відбувся під впливом ряду чинників, головним чином, чинників політичного характеру. Наприклад, завершення „холодної війни” між США та СРСР, яке дозволило раніше прихованим інтересам урядів і громадян вийти на перший план. Появу нового аспекту в розумінні безпеки особистості часто пов’язують із опублікованим у 1992 році Генеральним секретарем ООН „Порядку денного для світу”. У ньому висловлювалася ідея, що загроза для глобальної безпеки може бути за своєю природою не тільки військовою. Доповідь Програми розвитку ООН (ПРООН) про розвиток людського потенціалу 1994 року продовжила розвивати ідею розширеного трактування концепції безпеки особистості.

Усі визначення поняття „безпека” у прямому чи непрямому значенні включають такі основні положення: наявність загроз, що поділяються на внутрішні та зовнішні; наявність життєво важливих інтересів об’єктів захисту; баланс інтересів між ними³. Первинною є саме наявність загроз. Вторинний аспект – наявність життєво важливих інтересів, тобто тих, реалізація яких визначає саме існування об’єктів захисту і без яких ці об’єкти припиняють своє існування. Відповідно до видів загрози розрізняють сім категорій безпеки, а саме:

¹ Дуднікова І. І. Екологія і безпека життєдіяльності: термінологічний словник – довідник / І. І. Дуднікова. – К. : Вища школа, 2005. – 247с.

² Коженьовські Лешек Об’єктивні та суб’єктивні категорії загрози. Чотирифакторний модуль безпеки / Лешек Коженьовські // Безпека життєдіяльності. – 2005. – №6. – С. 13–18.

³ Спасенников В. В. Экономическая психология как научная дисциплина, специализация студентов и область практической деятельности / В. В. Спасенников // Региональная экономика, наука и инновации. – Калуга: Эйдос, 1997. – С.370–374.

- безпека для здоров'я (пов'язана з попередженням і ліквідацією поширення інфекційних, паразитних, серцево-судинних, онкологічних захворювань, СНІДу);
- економічна безпека (передбачає забезпечення доходів людини, достатніх для задоволення наявних проблем);
- продовольча безпека (означає доступність основних продуктів харчування для всіх людей у будь-який час як економічно, так і фізично);
- екологічна безпека (є поєднання проблем руйнування локальних і глобальних екосистем, забруднення навколишнього середовища);
- особиста безпека (захист від фізичного насильства будь-якого характеру: від своєї держави – фізичні тортури; від інших держав – війна; від груп людей – етнічні та релігійні конфлікти; від злочинних угруповань і злочинців – пограбування, розбій, шантаж тощо; загроза жінкам – насильство, жорстоке поводження в сім'ї; загрози дітям – жорстоке поводження; загрози собі самому – суїцид, наркотики, алкоголь тощо);
- суспільна безпека (передбачає захист на рівні сім'ї, общини, організації, расової чи етнічної групи);
- політична безпека (передбачає додержання прав людини, захист від репресій, спричинених певними переконаннями, національною чи релігійною приналежністю).

Критика концепції безпеки особистості

Проте ця розгорнена концепція безпеки особистості зазнала критики з боку тих, хто вважає, що чим більше компонентів містить концепція, тим менша можливість застосовувати її як політичний інструмент, тобто реалізовувати в житті на практиці. Зокрема, один із засновників міжнародного руху „Партнерство заради безпеки особистості” (Міністерство закордонних справ і міжнародної торгівлі Канади) пропонує значно вужче визначення: „Безпека особистості означає захищеність людей від небезпеки як насильницького, так і ненасильницького характеру. Це стан, що характеризується відсутністю загрози правам людини, її безпеці і навіть життю... Для того, щоб визначити, чи доцільно розглядати те або інше питання в контексті безпеки особистості, слід з'ясувати, наскільки захищеність людей піддається загрозі”⁴. Незважаючи на відмінності в інтерпретації, визначеннях і акцентах, різні концепції безпеки особистості, мають спільні положення: спостерігається зміщення акценту від безпеки держави до безпеки людей, хоч це не свідчить про те, що питання національної безпеки є сьогодні менш актуальним та менш важливим; концепція припускає і особливо виявляє той факт, що держава зобов'язана гарантувати безпеку своїм громадянам; визнається важливість ролі недержавних організацій; концепція вимагає, щоб винні у порушеннях прав людини притягувалися до відповідальності; концепція підкреслює складність проблеми безпеки, звертаючи особливу увагу на необхідність пошуку комплексних відповідей. У тому, що стосується різних аспектів прикладного значення концепції безпеки особистості, існує згода, що вона є багатоплановою і вимагає координації та співпраці з боку широкого кола дійових осіб.

Чинники безпеки життя людини

Безпека людини – це поняття, що відображає саму суть людського життя, її ментальні, соціальні і духовні надбання. На наш погляд, важливим є запропоноване

⁴ Notes for an Address "Foreign Policy in the Information Age", by the Honorable Lloyd Axworthy, Minister of Foreign Affairs, Ottawa, 6.12.1996 (www.dfait-niaeci.gc.ca/english/foreignp/ciis/menu.htm). – P. 36.

Л.О. Михайловою і В.М. Губановою визначення безпеки життя людини як стану її повного фізичного, соціального й духовного благополуччя, що визначається внутрішніми (спадковість, фізичне й психічне здоров'я) і зовнішніми (навколишнє природне, антропогенне, техногенне, соціальне середовище) чинниками⁵. Загалом безпека життя людини – це стан захищеності її життєво важливих інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз. Концептуально безпека життя людини зумовлюється такими чинниками: станом навколишнього середовища (довкілля, побут, транспорт, виробництво, соціальні відносини); державними системами підтримки безпеки людини (охорона здоров'я, пожежна охорона, цивільна оборона, органи правопорядку, охорона праці); індивідуальною захищеністю особи (психофізіологічний стан, знання та вміння, індивідуальні засоби захисту).

Поняття „поведінка” має в науці ряд визначень. У словнику сучасної української мови (за редакцією В.Т. Бусел) поняття „поведінка” визначається як: сукупність чий-небудь дій і вчинків; спосіб життя; уміння поводити себе відповідно до встановлених правил. Відповідно до філософських джерел, поведінка – „властива живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована їх зовнішньою (рухливою) та внутрішньою (психічною) активністю”⁶. Цей термін визначає як діяльність окремих індивідуумів, так і соціальних спільнот. У сучасному педагогічно-психологічному аспекті поведінка людини – це соціально зумовлена діяльність, з відповідними природними передумовами. С.П. Гвоздій безпечну поведінку розуміє як своєрідну активність, яка не несе в собі небезпеки, захищає людину від небезпеки; не завдає шкоди особистості й природі⁷. Отже, безпечна поведінка – це сукупність вчинків, які характеризують загальне ставлення людини до власної безпеки, життя і здоров'я, до безпеки, життя і здоров'я оточуючих, екологічно безпечного природного середовища.

Сьогодні швидка урбанізація й індустріалізація, різке зростання народонаселення в багатьох країнах світу, інтенсивна хімізація сільського господарства та інше порушили біологічний кругообіг речовин в природі, внаслідок чого почалося її руйнування. Це поставило під загрозу життя й здоров'я людей, сучасного і майбутнього поколінь, подальше існування людської цивілізації. У сучасних умовах розвитку політико-правової, соціальної, культурної сфери життєдіяльності людини, що в першу чергу спрямоване на забезпечення її прав і свобод, охорону її життя, здоров'я, честі та гідності, іде диференціація поняття безпека особистості за різними напрямками. Так, наприклад, сьогодні все більшої актуальності набувають поняття безпеки жінки, безпеки дитини, сім'ї тощо. Особливістю поняття безпеки особистості сьогодні, мабуть, є те, що воно розглядається паралельно до всіх сфер діяльності та життя особистості. Говорячи про цю проблематику, беруться до уваги не окремі елементи безпеки (екологічна, правова, економічна, соціальна тощо), а їх єдність, що дозволяє повністю реалізувати на практиці поняття безпеки особистості.

„Безпека – це властивість соціальної системи, що полягає в її здатності до підтримання такого порядку внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків, при якому дезорганізують вплив зовнішнього і внутрішнього середовища мінімально”, – таке визначення безпеки обґрунтовує М. А. Лесков. У більш розширеному понятті

⁵ Михайлова Л. Безпека в ЧС соціального характеру. Система „людина – соціальне середовище”/ Л. Михайлова, В. Губанова // ОБЖ. – 2006. – №4. – С. 18–23.

⁶ Філософський енциклопедичний словник. – Москва. – Радянська енциклопедія. – 1983. – 627с.

⁷ Гвоздій С. П. Підготовка майбутніх вчителів природничого циклу до навчання школярів основ безпечної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / С. П. Гвоздій. – Одеса, 2007. – 21 с.

категорія „соціальна безпека” – це стійкий стан суспільного організму, в умовах якого кожна особистість має право не тільки мати та вільно розпоряджатися набором життєвих благ, а розвивати свої можливості й потреби (І. В. Лапанова)⁸. Особистість безпечного типу – людина, орієнтована на добро і здатна до продуктивної діяльності по збереженню свого духовного і фізичного здоров'я, захисту оточуючих людей і природи від зовнішніх загроз на рівні високорозвинених духовних якостей, навичок і вмінь. Для особистості безпечного типу поведінки характерні: пошукова активність, колективістська мотивація, усвідомлення єдності всього живого, розуміння свого місця в суспільстві, колективі, родині, почуття впевненості у власних силах для вирішення проблем, навички гармонійного спілкування, прагнення допомагати іншим людям, готовність до співпереживання, відсутність страху смерті, страху перед уявними погрозами, страждань через дрібниці і незручностей в особистому житті. Для формування особистості безпечного типу потрібно озброювати людей справді науковими знаннями, в тому числі і про людину як космопланетарне явище, навичками позитивної взаємодії та саморозвитку, психотренінгу і біоенергетичного цілительства, самореалізації індивідуальних можливостей безпечного існування для себе та інших людей.

Основні риси особистості безпечного типу поведінки

Різні люди по-різному володіють якостями, властивими особистості безпечного типу поведінки (ОБТП). Значною мірою це залежить від їх вроджених здібностей, але свою роль відіграють і умови існування людини в суспільстві, а також виховання і освіта. До типологічних рис ОБТП належать мотиви поведінки, цільові установки і способи діяльності. Мотиви: общинно-колективістські, які спонукають людину-громадянина до життєдіяльності в традиціях взаємної допомоги, що виключають отримання користі з утруднень, слабкості оточуючих людей і не допускають хижацького ставлення до природи.

Виходячи з вимог, що висуваються до людини середовищем проживання (природа, суспільство, техніка), можна виділити основні риси ОБТП: суспільно-колективістські мотиви поведінки; дбайливе ставлення до навколишнього світу; грамотність у всіх сферах забезпечення безпечної поведінки; передбачення небезпек, що впливають на людину; організаторські здібності особистої та колективної безпечної діяльності; наявність правових і фізичних навичок захисту природи, людей, самого себе від загроз, що виходять із зовнішніх джерел та самого себе особисто. Умовами формування ОБТП є: усвідомлення єдності природи і людини в енергетичному плані і розуміння кожним своєї ролі у створенні безпечного життя на планеті, в країні, колективі, родині; оволодіння практичними навичками поведінки в ситуаціях взаємодії з людьми і природою; уміння використовувати власні ресурси для безпечного існування в повсякденній життєдіяльності і в екстремальній обстановці. Таким чином, поняття „особистість безпечного типу” значить здатність людини до безпечної самореалізації в навколишньому світі. Ця здатність ґрунтується на певних мотиваційних установках, вольових якостях особистості і зачіпає її емоційну та інтелектуальну сферу. Крім того, умовою безпечної поведінки виступає компетентність у питаннях забезпечення політичної, правової, соціальної, моральної, фізичної та іншої захищеності людини.

⁸ Михайлов Л. А. Концепция организации подготовки учителя безопасности жизнедеятельности в современном педагогическом университете : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Михайлов Леонид Александрович. – СПб., 2003. – 340 с.

Головною психофізіологічною характеристикою ОБТП є адекватна, безпечна для довкілля діяльність мозку людини. Психіка будь-якого індивіда є однією з форм відбивної активності мозку. Психічна діяльність – вищий рівень функціонування мозку, її специфічною ознакою є відображення дійсності у вигляді образів, понять, емоційних переживань і вольових спонукань до діяльності. Будь-яка пізнавальна та емоційна активність, тобто вольова регуляція поведінки особистості, спирається на нейрофізіологічний базис і передбачає відповідні процеси в нервовій системі людини. Якості ОБТП, що характеризують стан людей у кризових чи екстремальних ситуаціях, у процесі взаємодії з навколишнім середовищем, спілкування з іншими людьми і т. ін., зумовлені відповідними нейрофізіологічними процесами і властивостями нервової системи людини, що забезпечують йому безпечну життєдіяльність. У зв'язку з цим, особливе значення має вчення І. П. Павлова про фізіологію вищої нервової діяльності. Найчастіше при зустрічі з різного роду небезпеками, складнощами, невдачами людина впадає в стан афекту або стресу. Вперше термін „стрес” увів у медицину Г. Сельє в 1936 р. для позначення стану організму під впливом на нього будь-якого дратівного фактора. Якщо створюються несприятливі умови, організм намагається відновити втрачену рівновагу – виникає адаптаційний синдром. Поряд з класичним стресом, причинами якого можуть бути травма, опік і т. д., розрізняють емоційний стрес, який є наслідком впливу на психіку. Різниця між ними досить умовна: при класичному стресі адаптаційний синдром виникає в момент зустрічі з подразником, тоді як адаптація до емоційного (психологічного) стресу може наступити завчасно.

Вплив на людину страху або небезпеки визначається дією трьох психофізіологічних механізмів:

1. Безумовно-рефлекторний механізм проявляється в тому, що деякі подразники (темрява, поява почуття страху перед іншою людиною, незнання, як діяти в ситуації, і т. ін.) є безумовними сигналами, на які психіка реагує станом переляку або паніки різного ступеня.

2. Умовно-рефлекторний механізм діє тоді, коли людина отримала деякий негативний досвід і у неї виробився умовний рефлекс на ті елементи ситуації, які самі по собі безпечні, але супроводжували раніше дії реальної небезпеки. Якщо страх раніше був пов'язаний з тим чи іншим елементом дійсної небезпеки, то він може викликатися практично будь-яким фактором.

3. Дія інтелектуального механізму проявляється в тому, що почуття страху може бути наслідком уявного відтворення небезпеки, уяви небезпечної ситуації, спогади про пережиту загрозу і т. д. Раптовість виникнення ситуації, дефіцит інформації, втома, перевтома – все це фактори, що збільшують небезпечність поведінки людини. Невміння діяти в складній ситуації і виникнення страху змушують людину чинити неправильно.

За різних обставин в процесі життєдіяльності, які можуть бути як буденними, так і ситуаціями екстремального характеру (тимчасовими, які вимагають великої напруги сили волі), невідповідно до людини може потрапити у складне становище, її поведінку важко передбачити, вона може вчинити небезпечні дії стосовно самого себе, людей, природи, суспільства. Таким чином, відмітними особливостями особистості безпечного типу поведінки є психологічна стійкість і психологічна готовність до дій у різних життєвих ситуаціях. Формуванню подібних якостей ОБТП сприяють наступні основні психолого-педагогічні умови: усвідомлення єдності природи, суспільства, людини у всіх існуючих сферах життєдіяльності; розуміння своїх можливостей у забезпеченні безпеки природи, суспільства і особистої безпеки; знання небезпек, що впливають на людину в суспільстві і природі; оволодіння

способами раціональної і гуманістичної взаємодії з природою, технікою, людьми; набування здатності створювати для себе необхідні ресурси безпечного існування; вміння організовувати безпечну життєдіяльність для себе та інших людей.

Безпечна поведінка передбачає наявність чотирьох основних компонентів: передбачення небезпеки (знання небезпек, що оточують людину, знання фізичних властивостей цих небезпек, уміння розпізнавати природу небезпеки та інше); запобігання впливу небезпеки; подолання небезпеки; створення режиму безпеки. Щоб уникнути впливу небезпеки, людина повинна розуміти природу виникнення, характер розвитку небезпечних ситуацій, усвідомлювати реальні можливості щодо подолання небезпеки, вміти правильно оцінити ситуацію і раціонально розподілити свої сили.

Основна ланка моделі ОБТП – передбачення небезпеки як від середовища проживання (природної, техногенної, соціальної і т. д.), так і від власного „я”, а це включає: правильну оцінку ситуації (вид небезпеки, характер розвитку небезпеки і її наслідки, правову спрямованість поведінки; організацію та планування дій з недопущення впливу конкретної небезпеки; створення матеріальної та духовної бази для надання допомоги постраждалим⁹.

Одним із найновіших понять в концепції безпеки особистості виділяється поняття культури безпеки особистості, адже потрібно бути дуже обережним, толерантним і гуманним у ході реалізації цієї концепції в житті. На основі діяльнісного підходу до формування культури людини (П.Я. Гальперін, А.Н. Леонтьєв та інші), враховуючи, що особистість – носій культури (Б.С. Єрасов), спираючись на положення про пріоритетні напрями базової культури особистості (О.С. Газман), в культурі безпеки людини досліджені взаємопов'язані аспекти: змістовно-процесуальний (компоненти діяльності, якості особистості, напрями базової культури особистості, що сприяють безпеці людини) і функціональний (роль культури в забезпеченні безпеки)¹⁰.

До категорій безпеки, які були нами зазначені вище, доцільно також віднести ще одну – інформаційну, що означає безпеку в інформаційному полі, коли людям доступна правдива інформація про стан довкілля, економічної, політичної ситуації в країні, і ця інформація не несе загрози для людини. Ось тут також слід застосувати поняття культури безпеки особистості¹¹.

Висновки

Отже, безпечною поведінкою є сукупність вчинків, які характеризують загальне ставлення людини до власної безпеки, життя і здоров'я, до безпеки, життя і здоров'я оточуючих, екологічно безпечного природного середовища. Суттєво важливим сьогодні є питання про формування особистості безпечного типу поведінки. Першочерговим завданням сучасні освітні заклади ставлять питання про розвиток повноцінно гармонійно розвиненої особистості, її соціалізації та виживання в суспільстві і природі. На наш погляд, вкрай необхідно озброїти молоду людину ґрунтовними, вичерпними, зрозумілими знаннями про всі небезпеки, які можуть чекати її, виробити в неї культуру думок, що допоможе сформувати в ній саме ті

⁹ Філософський енциклопедичний словник. – Москва. – Радянська енциклопедія. – 1983. – 627 с.

¹⁰ Мошкин В. Н. Воспитание культуры безопасности школьников : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Мошкин Владимир Николаевич. – Барнаул, 2004. – 369 с.

¹¹ Попков А. В. Формирование безопасного поведения подростков во внеурочной деятельности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / А. В. Попков. – Ижевск, 2007. – 18 с.

якості, які притаманні людині безпечного типу поведінки, а саме: пошукова активність, колективістська мотивація, усвідомлення єдності всього живого, розуміння свого місця в суспільстві, колективі, родині, почуття впевненості у власних силах для вирішення проблем, навички гармонійного спілкування, прагнення допомагати іншим людям, готовність до співпереживання, відсутність страху смерті, страху перед уявними погрозами, страждань через дрібниці і незручностей особистому житті.

Бібліографія

1. Гвозд'їй С. П. Підготовка майбутніх вчителів природничого циклу до навчання школярів основ безпечної поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 „Теорія і методика професійної освіти” / С. П. Гвозд'їй. – Одеса, 2007. – 21 с.
2. Дуднікова І. І. Екологія і безпека життєдіяльності: термінологічний словник – довідник / І. І. Дуднікова. – К. : Вища школа, 2005. – 247 с.
3. Кожен'ювські Лешек. Об'єктивні та суб'єктивні категорії загрози. Чотирифакторний модуль безпеки / Лешек Кожен'ювські // Безпека життєдіяльності. – 2005. – №6. – С. 13–18.
4. Михайлов Л. А. Концепция организации подготовки учителя безопасности жизнедеятельности в современном педагогическом университете : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Михайлов Леонид Александрович. – СПб., 2003. – 340 с.
5. Михайлова Л. Безпека в ЧС соціального характеру. Система „людина – соціальне середовище”/ Л. Михайлова, В. Губанова // ОБЖ. – 2006. – №4. – С. 18–23.
6. Мошкин В. Н. Воспитание культуры безопасности школьников : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Мошкин Владимир Николаевич. – Барнаул, 2004. – 369 с.
7. Попков А. В. Формирование безопасного поведения подростков во внеурочной деятельности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Общая педагогика, история педагогики и образования” / А. В. Попков. – Ижевск, 2007. – 18 с.
8. Спасенников В. В. Экономическая психология как научная дисциплина, специализация студентов и область практической деятельности / В. В. Спасенников // Региональная экономика, наука и инновации. – Калуга: Эйдос, 1997. – С.370–374.
9. Філософський енциклопедичний словник. – Москва. – Радянська енциклопедія. – 1983. – 627с.
10. Notes for an Address "Foreign Policy in the Information Age", by the Honorable Lloyd Axworthy, Minister of Foreign Affairs, Ottawa, 6.12.1996 (www.dfait-niaeci.gc.ca/english/foreignp/ciis/menu.htm). – P. 36.

